

AUDRIUS BEINORIUS

Vilniaus universitetas, Orientalistikos centras

SIGMUNDAS FREUDAS IR INDIJA: TEORINĖS IR KULTŪRINĖS PSICHOANALIZĖS TRANSFORMACIJOS

Sigmund Freud and India: Theoretical and Cultural
Transformations of Psychoanalysis

SUMMARY

The question analyzed in this paper is: „Is psychoanalysis at all possible in a traditional non-Western society with its different family system, religious beliefs and cultural values?“. The current sharp increase in scepticism about the transcultural validity of psychoanalysis correlates with the rise of relativism in human sciences. S. Freud was not ready for an intercultural dialogue. He insisted on a one-sided monologue. Through Freud took little interest in India, India took an early interest in Freud. I show that psychoanalysis as a therapeutic method and as a cultural theory was not easily received in Indian culture with its rich philosophical and scientific traditions and religious beliefs. To this day, the focus of analysis on individual patients has deflected the attention of analysts from the cultural assumptions built into psychoanalytic theory as well as from the shared cultural characteristics of psychoanalytic patients.

I conclude that traditional psychoanalytic theory has been too bound up with Western individualism to take seriously the centrality of the group in the construction of Hindu forms of consciousness and self. Psychoanalysts must stop judging Indian culture by their own Western developmental assumptions and admit that India possess its own culturally distinctive psychological structures with their own pattern of normality and their own line of soul development and traditional forms of healing. If early psychoanalysts tended to use psychoanalysis as a colonial instrument for retooling Indians into the nineteenth-century Europeans, nowadays a new tendency becomes evident – a desire to refashion or reshape psychoanalysis itself in the light of Indian culture. Evidently, awareness of the cultural contexts of the new, comparative psychoanalysis will contribute to increasing the ken and tolerance of this discipline for the range of human variations.

RAKTAŽODŽIAI: Freudas, psichoanalizė, Indijos religija, lyginamoji kultūrologija.

KEY WORDS: Freud, psychoanalysis, India's religion, comparative cultural studies.

SANTRAUKA

Nuo Sigmundo Freudo laikų psichoanalizė buvo suvokiama ir taikoma kaip universalus žmogaus psichikos ir kultūros reiškinių pažinimo instrumentas. Tačiau ar klasikinė psichoanalizė įmanoma tradicinėje nevakarietiškoje visuomenėje su jos skirtinga šeiminių santykių sistema, religiniais tikėjimais ir kultūrinėmis vertybėmis? Staipsnyje keliami klausimai: koks buvo Freudų santykis su Indija ir jos kultūrinio paveldu? Kaip psichoanalizė buvo naudojama kolonijiniams Vakarų interesams pateisinti? Kaip interpretuojami įvairūs religinės hindų kultūros aspektai ir kokius iššūkius klasikinė psichoanalizė patiria susidūrusi su specifiniu indišku mentalitetu? Kokios atsiranda naujos teorinės ir kultūrinės interpretacinės psichoanalizės tendencijos? Kritiškai apžvelgiant ir įvertinant gausią psichoanalitinę literatūrą, susijusią su Indijos kultūros analize, straipsnyje siekama parodyti, jog psichoanalizė, kaip terapinis metodas ir kultūrinė teorija, sunkiai adaptuojama savitas religines ir filosofines tradicijas turinčioje Indijos kultūroje. O pokolonijiniu laikotarpiu išryškėja kitokia tendencija – pakeisti pačią psichoanalizę pritaikant ją prie Indijos kultūrinio savitumo.

„Man sunku rimtai vertinti tuos psichoanalitikus, kurie stengiasi savo mirksinčiais žibintais atidžiai ištirti dvasinę patirtį; galbūt tą ir derėtų daryti, tačiau dalinis pažinimas yra pavojingas ginklas ir gali tapti neįveikiama kliūtimi priartėti prie Tiesos. Ši naujoji psichologija man atrodo tarsi vaikiškas mokymasis daryti išvadas neišmokus abėcėlės... Jie į viską žvelgia iš apačios ir siekia aukštesnę šviesą paaiškinti žemumų tamsybėmis... Antmonė, o ne pašmonė yra tikrasis reiškinių pamatas. Lotoso vertės nederėtų ieškoti analizuojant dumblo, kuriame šis auga, slėpinius, jo paslaptis glūdi dieviškame lotoso žiedo archetipe, kuris amžinai žydi aukštybių šviesoje.“ (Šri Aurobindo)

„Niekad nepamirškite, jog žiedai yra augalų genitalijos.“ (S. Freudas)

Derėtų pradėti nuo to, jog paties Freudų žinios apie Indijos, o ir Azijos religines tradicijas apskritai buvo labai menkos, tai liudija ir tik fragmentiški pamąstymai apie Rytų tradicijas jo tekstuose. Kitaip nei Carlos Gustavas Jungas su savo psicho-romantiškomis projekcijomis į Indiją, Freudas niekad nereikšė simpatijų šiam regionui.¹ Panašų, jog paskutiniaisiais savo gyvenimo metais jis ėmė daugiau domėtis Rytai; tai liudija ne tik rytietiško meno ir skulptūrų rinkinys ant jo rašomojo stalo, bet ir intensyvus susirašinėjimas su entuziastingu Indijos garbintoju Romenu Rollandu. Tačiau nei viena išsamiausių jo biografijų,² nei kitos jo gyvenimui ir kūrybinei veiklai skirtos studijos nė vienu žodžiu neužsimena apie Rytų kultūrą, pirmiausia Indijos, įtaką jo idėjoms.

Šiek tiek daugiau į Rytus Freudas atsigręžia tik tuomet, kai Indijoje įkuriamą psichoanalitinę draugiją ir prasideda diskusijos apie psichoanalizės taikymo kitose kultūrose galimybes.³ Daugiau pamąstymų apie Indijos kultūrą randame jo 1920 m. darbe *Beyond the Pleasure Principle*.⁴ Čia jis samprotauja apie tai, jog visai įmanoma, kad Platono *Puotoje* minimas lyčių kilmės mitas gali būti perimtas iš indiškų šaltinių, kaip ir persikūnijimo teorija. Dar anksčiau, 1904 m. pokalbyje su jaunu šveicarų poetu Bruno Goetzu Vienoje, Freudas pareiškia, jog klaidingai Vakaruose suvokiama indų nirvanos koncepcija „nėra niekuma, bet tai, kas transcendoja visas priešybes. Tai ne juslinis mėgavimasis, o aukščiausias antžmogiškas suvokimas, šaltas kaip ledas, visaapre-

piantis, tačiau vargiai suprantamas įžvalgumas.⁵ Žymusis froidiškas „mirties instinktas“ (*thanatos*) ne kartą jo paties buvo tapatinamas su budistine nirvanos samprata. Nors Freudas teigė, kad nirvanos suvokimas yra savotiška nesąmoningumo įžvalga, reikalaujanti specialaus mentalinio ir emocinio pasiruošimo. Tai liudija, jog jis buvo girdėjęs ano meto diskusijas apie nirvanos prigimtį, kurios vyravo Europos intelektualų sluoksniuose.

Gerai žinoma, jog Freudui institucinė religija yra kultūriškai sankcionuota iliuzija, socialinės kontrolės priemonė, tramdanti seksualines ir agresyvias tendencijas. Esmiškai visos religinės praktikos formos – tikėjimas, ritualai, mistiniai išgyvenimai, etiniai normatyvai – tai infantilumo, obscesinės neurozės išraiška. Religinis ritualas yra identiškas kompulsyviam neurotiškam ceremonialumui, tai savotiškas gynybinis manevras, apsaugantis nuo blokuojamų seksualinių impulsų proveržio. Nors Azijos mąstytojus ir laikydamas savotiškais ano meto „intuityviais psichologais“, Freudas, bent kiek pajutęs, jog jo mokslinis sekuliarus sielų gydytojo statusas yra kvestionuojamas, į hinduizmo religijos garbintojus nukreipdavo aršų puolimą, kur kas geriau žinomą iš jo reakcingų pasisakymų apie krikščionybę ir jos teologus. Nesigilinsime į tai, kaip naiviai Freudas sureikšmino tikėjimą į Dievą Tėvą ir pakartotinius ritualinius veiksmus kaip religijos pagrindą, kiek ir kodėl ignoravo jos metafizinius, etinius, vertybinius, istorinius ir socialinius aspektus, tačiau būtent jo filogenetinė re-

ligijų kilmės teorija susilaukė aršiausios kritikos arba buvo visiškai atmesta.⁶

Paties Freudo santykis su religija tapo psichologinio dėmesio objektu. Gregory Zilboorgas, pvz., daro išvadą, jog Freudas išgyveno neįsisąmonintą religinį konfliktą ir kad drastiškai jo teiginiai atskleidžia gilius, užspaustus religinius jausmus, kuriuos jis slėpė vengdamas viešo vertinimo.⁷ Edwinas Wallace'as identifikuoja net 8 svarbius faktorius, nulėmusius „religinę Freudo neurozę“: 1) diskomfortas su prietaringomis, spekuliatyviomis ar netgi mistinėmis jo paties tendencijomis; 2) ambivalentiškas santykis su judaizmu; 3) intensyvus konfliktas su tėvu; 4) didelis neurotinio dievobaimingumo procentas tarp jo pacientų; 5) nusivylimas jį palikusia aukle katalike; 6) ambivalentiškas santykis su anksti mirusiu broliu Juliumi; 7) priešiškus priklausomybei, pasyvumui ir paklusnumui; 8) psichoanalitinio pasaulio suvokimo priėmimas.⁸ Ir kitų psichoanalitikų priešiškus religijai buvo susijęs su istorinėmis ir kultūrinėmis pačios psichoanalizės ištakomis. Iš tiesų, tai buvo laikotarpis, kai sakralumo pojūtis Europos kultūroje sparčiai nyko, kapitalizmo sklaida ir industrinė revoliucija griovė tradicines bendruomeninio gyvenimo formas bei vertybes, o moksle neginčijamai įsitvirtino pozityvizmo ideologija.

Vienas pirmųjų Freudo mokyklos sekėjų ir terapinio metodo taikytojų Indijoje buvo bengalų gydytojas ir psichologas, dažnai vadinamas „indiškos psichoanalizės tėvu“, Girindrasekhar Bose, 1922 m. Kalkutoje įkūręs *Indijos psichoanalitinę draugiją*. 1921 m. G. Bose atsiun-

tė Freudui savo daktaro disertaciją *The Concept of Repression*, su kuria susipažinęs Freudas pareiškė: „esu didžiai nustebęs, kad kažkas iš Indijos taip gerai išmano psichoanalizę.“⁹ Jų susirašinėjimas tęsėsi daugiau kaip 20 metų.

Tačiau Bose nebuvo aklas jo sekėjas, priešingai, jis siekė hinduizuoti psichoanalizę, priderinti ją prie indiško mentaliteto specifikos. Savo prisiminimų esė apie Freudą Bose rašo:

Freudas teigia, kad vengiantys deramai įvertinti jo aprašytą vaiko seksualinę patirtį ir dinamiškus represyvumo faktorius, neturi teisės to vadinti psichoanalize, o savęs – psichoanalitiku. Tai sudaro išpūdį, jog tam tikra dalimi Freudo sistema yra ezoterinis mokymas, o jis pats – bažnyčios galva.¹⁰

Paties Bose kultūrinės savimonės šaknys buvo giliai išsišakniję į hinduizmo filosofijos paveldą; jis buvo išvertęs ir garsiąją Patandžalio *Yoga sūtra*. Anot Bose, sąmoningi norai visada iškelia savo priešybes – nesąmoningus troškimus, tačiau troškimų jis nesieja su froidišku biologinių stimulų samprata, todėl šie negali būti sublimuojami, o egzistuoja tol, kol galiausiai patenkinami. Individų jis taip pat netraktavo kaip esmiškai izoliuotų ir konfliktuojančių tarpusavyje bei su išoriniu pasauliu, bet vertino kaip potencialiai susijusius su visomis kitomis gyvybės formomis – gyvūnais, augalais ir visa gamta. Neurozė, pasak jo, yra konflikto tarp užspaudžiamų ir užspaudžiančių troškimų rezultatas, todėl psichoanalitiko užduotis – padėti išlaisvinti tas užspaustas galias.

Nesutikdamas su Freudu, Bose visiškai nepripažino kastracijos baimės, mo-

tyvuodamas, jog jo paties daugiametė darbo su indų pacientais patirtis to visai nepatvirtina, kaip kad nepatvirtina ir „penio pavydo“ sindromo. Priešingai, jis sakė atrandęs tarp savo pacientų indų vyrų dažną troškimą būti moterimi, kuri siejo ir su britų šaipymusi iš indų moteriškumo, ir su tradiciškai indų šeimoje dominuojančia motinos figūra.¹¹ Dar radikaliau jis atmetė ir Freudą Edipo komplekso sampratą teigdamas, jog tėvo ir sūnaus konfliktas išsprendžiamas ne pasiduodant *super-ego* autoritetui, bet priešingai – simboliškai kastruojant tėvą, tai yra jį nustelbiant savo jėga. Tai gi, „*super-ego* feminizavimas“ buvo dar vienas nesutarimo su Freudu aspektas, grindžiamas skirtingomis sociokultūrinėmis priežastimis. Bose *super-ego* siejo ir su jungtinės indų šeimos autoritetais, ir su kolonijinių britų struktūrų primestomis vertybėmis bei reikalavimais.

Akivaizdus skirtumas juntamas ir introspekcijos, kaip praktinio darbo metodo, panaudojimo klausimu. Gerai žinoma, kad Freudas iškėlė laisvų asociacijų metodą, kaip terapinio darbo pagrindą, atmesdamas tuo metu populiarias kitas dvi priemones – hipnozė ir Wilhelmo Wundto suformuotos eksperimentinės psichologijos introspekciją. Jis teigė:

Tai iliuzija manyti, kad galima ko nors [vertingo] tikėtis iš intuicijos ir introspekcijos; tai nieko, be detalių, mums nepasakys apie mūsų mentalinio gyvenimo ypatumus, detalių, kurias sunku interpretuoti; niekad nesuteiks informacijos apie klausimus, kuriuos taip lengvai sprendžia religinės doktrinos.¹²

Bose, 1938 m. apžvelgdamas 25 metų psichologijos raidos Indijoje rezulta-

tus, sako: „psichologinė tiesa gali būti atrandama *tik* (išryškinta Bose) per introspekciją“, nes „senieji Indijos išminčiai buvo introspektyvios meditacijos genijai ir todėl Indijos psichologija turi savo paveldą.“¹³ Todėl indų šventųjų ir jogų mistinė patirtis turėtų tapti psichologinio tyrimo objektu – tą Bose darė aktyviai siekdamas į Kalkutos universiteto psichologijos studijų programą įtraukti jogos introspekcijos studijas. Žinoma, tai gali byloti, kad Bose buvo nesusipažinęs su Freudo požiūriu į introspekciją, tačiau akivaizdu, jog tokia Bose pozicija atspindėjo ir tradicinės Indijos religinių, kontempliatyvių, instrospekcinų metodų svarbos suvokimą. Neatsitiktinai drąsi ir atvira konceptuali Bose pozicija kėlė susižavėjimą tarp jo mokinų ir jis buvo vadinamas tradiciniu Indijoje epitetu: Guru. Bėlieka tik apgailestauti, kad po Bose mirties indiška ar Bose psichoanalizės mokykla nesusiformavo, o jo darbai nesulaukė didesnio atgarsio Indijos intelektiniame gyvenime.

Dar vienas svarbus kultūrinis psichoanalizės Indijoje skirtumas buvo religijos vaidmens suvokimas, nes Indijoje religija buvo sudėtinis visų kultūros lygmenų sandas ir sekuliarizacijos procesai čia visai nevyko. Todėl kitaip nei Freudas ir jo vakarietiški kolegos, indų psichoanalitikai ne tik nereišė antireliginių nuostatų, bet netgi pozityviai tapatinosi su religija, o dalis indų intelektualų, palankiai žvelgiančių į froidiškas idėjas, atmetė psichoanalizę kaip nederančią su jų religiniais įsitikinimais. 1939 m. Indijos psichoanalitinės draugijos posėdyje, skirtame Freudui paminė-

ti po jo mirties, jos narys S. C. Chaterjee atvirai kritikavo psichoanalizę kaip monoteistinės judėjų-krikščionių kultūrinės tradicijos su vienpusiška patriarchaline dievybės samprata produktą:

Profesoriaus Freudo teorija negali būti pritaikoma Indijoje su jos dievo sampratos nežinančiomis religijomis – budizmu, džainizmu, advaita vedanta, – nes nė viena jų negali būti apibūdinama kaip Tėvo ar Sūnaus religija.¹⁴

Kitiems indams nepriimtina ir Freudo idėjoms būdinga individualistinė šia-pusybės orientacija, nes ji prieštarauja visai hindų filosofijai esmingai ciklinių visatos ritmų ir reinkarnacijos koncepcijai. Dar kiti psichologai atkreipė dėmesį į tai, kad gerokai anksčiau už Freudą pasąmonės ar nesąmoningumo samprata buvo suformuluota senose indų filosofinėse mokyklose.¹⁵ Gal todėl ir šiuolaikiniai indų psichoanalitikai, pvz. Sudhir Kakaras, suvokdamas kolonijinį galių santykių žaidimą, į kurį įtraukiami ir psichoanalitikai, siekdamas apginti savo kultūrinę tapatybę stengiasi reprezentuoti tradicines religines indų gydymo praktikas kaip ne priešiškas, o itin artimas psichoanalizei.¹⁶

Žymaus amerikiečių psichologo Eriko H. Eriksono mokinys Kakaras studijavo Vienoje, vėliau dirbo terapinį darbą Indijoje ir šiuo metu jis yra bene žymiausias indų psichoanalitikas, daug rašantis ir dėstantis Vakaruose. Jis atkreipė dėmesį į hindų mitologijos ryšį su socialiniais šeimos ir bendruomenės konstruktais, kurie kuria ir palaiko hindų psichologinę tapatybę. Bene pirmasis daugiau dėmesio skyrė ir moteriškų dei-

vių tradicijai Indijoje, kuri formuoja ir savitą motinos-sūnaus santykių schemą. Kita vertus, Kakaro studijos atskleidžia ir guru institucijos reikšmę formuojant vidinį indų pasaulį. Būdamas anapus pirminių socialinių Indijos struktūrų ir pritraukdamas dideles sekėjų grupes, guru yra savotiška kultūrinių ir moralinių vertybių ikona, atliekanti ir bendruomeninės, šeiminės bei religinės bendruomenės integraciją. Ypač tantrizmas, pripažįstantis jausminės žmogaus prigimties svarbą ir individo dvasinių transformacijų pratyboms pasitelkiantis seksualinę simboliką, anot jo, yra artimas radikaliai psichoanalizės dekonstruktyvizmui.

Tradiciškai indų pacientai ir į psichoanalitiką žvelgia ne pro kliento-terapeuto santykio prizmę, o kaip į kur kas artimesnius guru-mokinio santykius, kuriuose mokytojas imasi vienareikšmės atsakomybės už mokinio vidinę dvasinę raidą. Mokytojas suvokiamas kaip tobula būtybė, su kuria formuodamas savo santykius mokinys esmiškai formuoja ryšį su savo dieviška esme ar patybe (*ātman*).¹⁷ Dažnai pacientai linkę ne kalbėti, o klausyti psichoanalitiko-mokytojo nurodymų ir laukti instrukcijų, kaip įveikti tradiciškai suvokiamas ligų ir sutrikimų priežastis – dvasių poveikį, juodąją magiją, užkalbėjimus, prastą anks-

tesnių gyvenimų karma, blogą planetų išsidėstymą horoskope, sutrikusią bioorganinių tendencijų veiklą ir pan. Todėl psichoanalitikų klientūrą Indijoje beveik be išimties sudaro geriau išsilavinę, pasiturintys ir, žinoma, labiau vakarietiški ir sekuliarūs klientai.¹⁸

1930 m. Romenas Rollandas atsiuntė Freudui savo tris naujas biografines knygas apie Indijos šventuosius – Sri Ramakrishną, Swami Vivekanandą ir Mahatma Gandhį.¹⁹ Freudas kelia klausimą apie mistinio patyrimo reikšmę ir savo laiške kiek sarkastiškai šiam atsako, jog „dabar su jo pagalba nersia į Indijos džungles, nuo kurių jį atokiau laikė helenistinė meilė proporcijai, judėjiškas nuosaikumas ir miestietiškas drovumas.“ Laukinės Indijos ir rafinuotos Europos kultūros supriešinimas čia akiu vaizdas. Šio laiško pabaigoje jis pažymi, jog Indijos išminčiai remiasi mistine intuicija siekdami išnarplioti visatos mįslės, tačiau:

Mes tikime, kad tai gali padėti atskleisti tik primityvius, instinktyvius sielos impulsus ir nuostatus, kurios, teisingai interpretuotos, yra didžiai vertingos sielos embriologijai, tačiau bevertės siekiant susigaudyti svetimame, išoriniame pasaulyje. Bet dėl vieno dalyko aš esu absoliučiai tikras – esama tam tikrų dalykų, kurių dabar pažinti negalime.“²⁰

Literatūra ir nuorodos

¹ Plačiau apie intelektualinį Jungo santykį su Indijos religine kultūra ir jo analitines budizmo, hinduizmo interpretacijas bei skolinius žr. Audrius Beinorius. Analitinė C. G. Jungo psichologija ir religinė Indijos tradicija. // *Logos*, 2000, Nr. 22, p. 31–47.

² Peter Gay. *Freud: A Life for Our Time*. – New York: Doubleday, 1988.

³ 1926 metais savo laiške mokiniui Sandor Ferenczi, aplankius jį namuose dviem bengalams, žyriam indų filosofui Surendranathui Dasguptai ir poetui Rabindranathui Tagorei, Freudas parašo: „Mano poreikis indams šiuo metu visiškai patenkintas.“ Žr.: T. C. Sinha. The Development of Psychoanalysis in India. // *International Journal of Psychoanalysis*, 47 (1966):

- 427–439; Christiane Hartnack. Visnu on Freud's Desk: Psychoanalysis in Colonial India. // *Social Research*, 57 4 (1990): 921–949.
- ⁴ S. Freud. Beyond the Pleasure Principle. // *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, transl. and ed. by James Strachey. 24 vol. – New York and London: The Hogarth Press, 1964, 18:58.
- ⁵ Bruno Goetz. That is all I have to say about Freud: Bruno Goetz's Reminiscences of Sigmund Freud. // *International Review of Psychoanalysis*, 2 (1975): 139–143, p. 139.
- ⁶ Žr., pvz., David Wulff. *Psychology of Religion: Classic and Contemporary Views*. – New York: John Wiley & Sons, 1991, p. 309–315.
- ⁷ Gregory Zilboorg. *Freud and Religion: A Restatement*. – London: Chapman, 1958, p. 15. Rekomenduojame ir dar dvi vertingas Freudo ankstyvąją gyvenimo patirtį analizuojančias studijas: Billa Zanuso. *The Yong Freud: The Origins of Psychoanalysis in Late Nineteenth Century Viennese Culture*. – Oxford: Basil Blackwell, 1986; Y. H. Yerushalmi. *Freud's Moses: Judaism Terminable and Interminable*. – New Haven: Yale University Press, 1991.
- ⁸ Edwin R. Wallace. Freud and Religion: A History and Reappraisal. // *Psychoanalytic Study of Society*, 10 (1984), p. 115–161.
- ⁹ *Freud-Bose Correspondence*. – Calcutta: Indian Psychoanalytical Society, 1964, p. 2.
- ¹⁰ Girindrasekhar Bose, *Everyday Psychoanalysis*, Calcutta: Susil Gupta, 1945, p. 254.
- ¹¹ Ashis Nandy. Woman versus Womanliness in India. // *Psychoanalytic Review*, 63 (1976), p. 301–315.
- ¹² Sigmund Freud. The Future of an Illusion. // *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, transl. and ed. by James Strachey, 24 vol. – New York and London: The Hogarth Press, 1964, 18:58.
- ¹³ Cituojama iš: Christiane Hartnack. *Psychoanalysis in Colonial India*. – Oxford: Oxford University Press, 2001, p. 97.
- ¹⁴ S. C. Chatterjee. Freud on the Future of Religion. // *Indian Journal of Psychology*, 15, 1940, p. 143. Be paties G. Bose idomius darbus rašė dar keli privačia praktika besiverčiantys Indijos psichoanalitinės draugijos psichologai: D. Satya Nandas, Ismaelis Latifas, K. R. Masani ir S. K. Ahmedas, tačiau jų darbų šiame straipsnyje nenagrinėsime.
- ¹⁵ Plačiau apie pasąmonės veiksnių sampratą klasikinėje Patandžalio jogos mokykloje žr: Audrius Beinorius. Play of Subconscious: On the samskāras and vāsanās. // *Classical Yoga Psychology. Acta Orientalia Vilnensia*, Vol. 5, 2005, p. 168–184.
- ¹⁶ Sudhir Kakar. *Shamans, Mystics and Doctor: A Psychoanalytic Inquiry into India and Its Healing Tradition*. – New York: Knopf, 1982.
- ¹⁷ Prancūzų psichiatras ir psichologas Jacques Vigne, daugiau kaip dešimtį metų dirbęs Indijoje, savo patirtį apibendrinančioje studijoje *The Indian Teaching Tradition: a Psychological and Spiritual Study*. – New Delhi: B. R. Pub. Corp, 1997, atskleidžia ypatingą psichoterapinį ir socialinį guru vaidmenį tradicinėje indų visuomenėje. Knygos pabaigoje jis parodo guru/mokinio ir psichologo/kliento santykių esminius skirtumus ir atkreipia dėmesį į tai, ko psichologas galėtų pasimokyti iš guru darbo metodų Indijoje.
- ¹⁸ Sudhir Kakar. *Culture and Psyche*. – New Delhi: Oxford University Press, 1997.
- ¹⁹ *Essais sur la mystique et l'action de l'Inde vivante* (1929), *La Vie de Ramakrishna* (1929), *La Vie de Vivekananda et l'évangile universel* (1930).
- ²⁰ *The Letters of Sigmund Freud*. Ed by E. Freud. – New York: Basic Books, 1960, p. 292–293.

B. d.